

סקר ארכיאולוגי באיזור גדרה — אל-מעאר

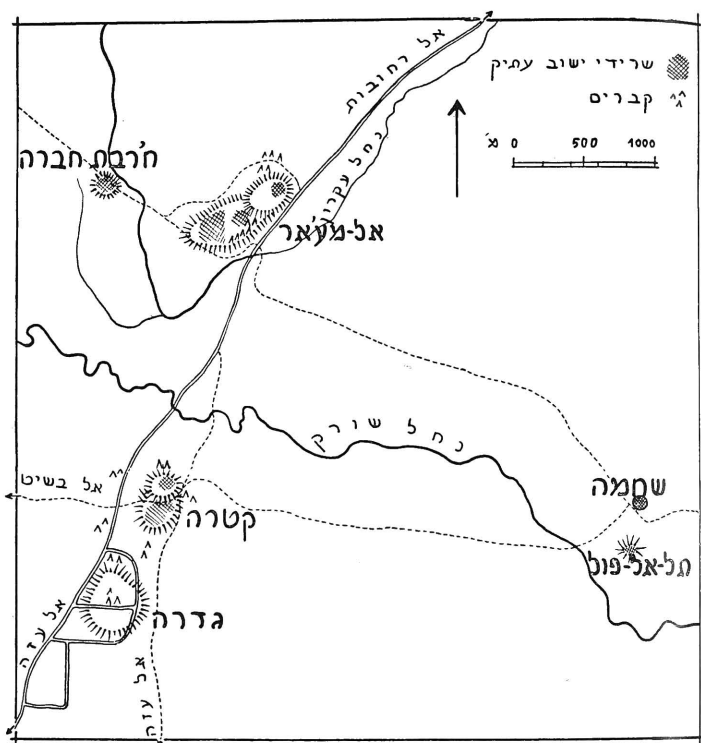
מאת
י. קפלן

סיורי באיזור גדרה — אל-מעאר התחילו בשנת 1940. מכאן ואילך הייתי עוקב אחר גילויי שרידים ארכיאולוגיים באיזור זה שנתגלו אגב עבודות הצבא הבריטי, מלחמת השחרור וההתיישבות החדשה. הידיעות המובאות בזה הן על-כן פרי הסתכלות ממושכת, ויש בהן גם כדי סיוע לפתרון של כמה בעיות טופוגראפיות היסטוריות. תיאור השטח. המושבה גדרה והכפרים הערביים-לשעבר קטרה ואל-מעאר שוכנים על קטע של רכס גבעות הכורכאר הנמשך מדרום לצפון לאורך השפלה והשרון. בין קטרה ואל-מעאר נפרץ קטע זה על-ידי נחל שורק ויובלו נחל עקרון העובר צפונה לו. גובהן המאכסימלי של הפסגות בגדרה וקטרה מגיע כדי 67 מ', ואילו גובהה המאכסימלי של גבעת אל-מעאר ליד נבי אבו-תיקה מגיע ל-88 מ'. פסגות אלו נראות מרחוק ממזרח וגם ממערב.

שרידי יישובים עתיקים נמצאים כאן בארבעה מקומות, ואלה הם לפי סדרם ממזרח למערב: (1) תל-אל-פול—שחמה, (2) גדרה — קטרה, (3) אל-מעאר, ו-(4) ח'רבת חברה (עי' תרשים הסכיבה בציור 1 (1)).

תל-אל-פול ושכנו הכפר הערבי הנטוש שחמה נמצאים במישור האלוביאלי שליד גדתו הצפונית של נחל שורק, בריחוק 8 ק"מ ממזרח לקטרה. שטח התל הוא דונם וחצי בקירוב, וגובהו מעל לפני המישור כ-2 מ'. מרבית שטח התל בית-עלמין מוסלמי של תושבי שחמה לשעבר, ורק בצד דרום ומזרח, בשטח פנוי מקברים, נראים שרידי יסודות של בניינים העשויים מגרף אבני הנחל הקרוב. בשטח התל ובקרבתו נמצאים חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת בלבד.

(1) עי' תיאור השטח בויקה לתגליות שבאל-מעאר וח'רבת חברה: ידיעות י"א (תשי"ח). עמ' 25—26; וכן י"ד (ב—ג), עמ' 21.

ציור 1.

בתי הכפר שחמה (השוכן צפונית לתל) עומדים על שרידי בניינים מן התקופה הביזאנטית, בשעת חפירת תעלות לקווי המים החדשים נתגלו חרסים ביזאנטיים מרובים גם בריחוק כלשהו מן הכפר, בצד מזרח.

בגדרה ראויים לתשומת לב הקברים מתקופת הברונזה התיכונה ב'. עד עכשיו נגלו קצתם ליד בית-הכנסת הבנוי במרום גבעת המושבה, וקצתם מצפון-לו במדרון הפונה לעבר קטרה, בשטח שבין שני היישובים (ששימש גורן לכפר קטרה), וקצתם בפרדס צוקרמן הנמצא ממערב לכביש הראשי רחובות—עזה. קברי-כוכים מאוחרים נמצאים ממערב למושבה על הגבעה שליד הכביש הנ"ל (ממול לכניסה הצפונית של המושבה). כידוע שימשו

כמה מהם מחסה לאנשי ביל"ו הראשונים קודם שנוסדה המושבה. כאן וכאן נראים חרסים ביזאנטיים על פני הקרקע.

גבעת קטרה יש לחלקה לשניים. בחלקה הדרומי היו בנויים רוב בתי הכפר הערבי לשעבר. בחלקות הפנויות מבתים, ובייחוד בשטחי הגנים (חפורות בערבית) נמצאות על פני הקרקע כמויות גדולות של חרסים מתקופת הברזל התיכונה ומן התקופה הפרסית. חרסי תקופת הברזל התיכונה זהים עם חרסי שכבה A של תל-בית-מרסים, שכבת היישוב מתקופת הברזל התיכונה אינה ניכרת לעין, ורק בשיפולי הגבעה מצד מערב אפשר להבחין בה. ברוב המקומות שנמצאים בהם החרסים צבע הקרקע הוא כצבע האדמה הטבעית, היינו צהבהב-לבן כצבע הכורכאר או אדמדם כצבע אדמת החול—חמרה. מכאן מסתבר, שהיישוב בתקופת הברזל, אף-על-פי שהתפשט בשטח נרחב למדי, לא האריך ימים עד כדי יצירת רובד-אפר המשנה כלשהו את פני אדמת התל ונותן לו גוון אפור.

לחלק השני, הצפוני, של הגבעה צורה טיפוסית של תל. הוא מכוסה ברובו על-ידי בית-הקברות המוסלמי של תושבי קטרה לשעבר. בפיאותו הצפונית והמזרחית כמה בתים וגנות עצי פרי, ואילו בצד מערב נמצאת מחצבת כורכאר. החרסים הפזורים בחלק זה של הגבעה רובם מן התקופה הביזאנטית, הערבית הקדומה ותקופת הברזל התיכונה, אבל יש בהם גם חרסי תקופת הברונזה התיכונה ב', תקופת הברזל הקדומה ומועט של חרסים הילניסטיים⁽²⁾.

על-יד הדרך החוצה את הכפר בכיוון הבאר—המסגד שרידי מבנים מן התקופה הביזאנטית, ובהם שני יקבים עגולים גדולים. אבל עיקר היישוב הביזאנטי וגם היישוב הערבי הקדום היו כנראה על השיא שבצפון-מזרח. חרסי תקופת הברזל הקדומה נמצאים בעיקר במרומי התל, בכרם שבצד מערב, וחרסי תקופת הברונזה התיכונה ב' בגינות שבצד מזרח ובבית הקברות המוסלמי, ואילו חרסים הילניסטיים מועטים נתגלו ליד הדרך החוצה את הכפר כנ"ל.

אל-מע"אר. גם את שטח גבעת אל-מע"אר יש לחלק לשניים: בחלק הדרומי הנמוך עמד הכפר הערבי, רוב בתיו היו בנויים במדרון המזרחי הפונה לכביש רחובות—גדרה. במקום זה מרובות המערות הפתוחות

(2) ועי' גם Albright, BASOR, 1924/P. O

שתושבי הכפר הרחיבון והשתמשו בהן למחסה וביחוד לאיסוס תבואה ותבן. בצד דרום, ליד הדרך ההולכת מאל-מע'אר לח'רבת חברה, יש חלקה פנויה מבניינים, ושם היתה אחת מגרנות הכפר. חלק זה של הכפר, ובייחוד הגורן, מכסים על תל עתיק מתקופת הברונזה הקדומה א'. עובי שכבת התל, כפי שנתגלתה באחד החתכים, היא כ־2 מ' בקירוב. בחלק השני, הצפוני, נמצא בית-קברות מוסלמי מעל שרידי יישוב מן התקופה הכאל-קוליתית שהיו מתגלים לעתים קרובות אגב חציבת קברים חדשים. על המדרון, צפונית למקום המקודש בעיני המוסלמים והידוע בשם נבי אבו-תיקה, יש שרידי יישוב קטן מן התקופה הרומית-ביזאנטית והערבית הקדומה; אבל על פני הקרקע מפוזרים חרסים מועטים בני תקופות שונות, כגון תקופת הברונזה התיכונה ב' ותקופת הברזל התיכונה, וכן חרסים הליניסטיים; בתחתית הגבעה בצד מזרח, במקום בו חוצבים כורכאר, נתגלו קברים מתקופת הברונזה התיכונה ב'. גם קברים מן המאה הראשונה ואילך — מערות כוכים ומקמרים — נתגלו צפונית מערבית לגבעה, במדרון, ליד הדרך המקיפה את הגבעה והמוליכה גם היא לח'רבת חברה.

ח'רבת חברה נמצאת במישור האלוביאל, בריחוק שמונה מאות מטר מערבית לאל-מע'אר, ליד נחל עקרון; בארמים הנקראת ביר חברה נמצאת מצד צפון לדרך ההולכת מאל-מע'אר ליבנה, ולידה נמצאו כמה נותרות ותוליות של עמודי שיש — כנראה מבנייניה העתיקים של חברה. שטח החרבה סוקל מאבני הבניינים העתיקים, והוא משמש לגידול תבואה. את שטחה הגדול למדי אפשר להכיר על-פי צבע הקרקע האפור, הנבדל משטחי הקרקע השחורים המקיפים את המקום. רוב החרסים המפורים על פני הקרקע הם רומיים-ביזאנטיים וערביים, אבל כאן וכאן נמצאו גם חרסים מן התקופה ההליניסטית (3).

איזור קטרה — אל-מע'אר יש בו משום דוגמה טיפוסית של יחידת התיישבות עתיקה באיזור השפלה והחוף. איזור זה איננו מתייחד נחשיבות יתרה מבחינת התחבורה והתנאים האיסטראטגיים, אבל יש לו כמה יתרונות, כגון הגבעות הנישאות בלב שטחי אדמה פורייה וקרבתן למקור המים — נחל שורק ויובלו. מסימניה המובהקים של התיישבות זו שאינה יצופה בשטח: היא מתחלקת לסירוגין בין הגבעות שמשני צדי הנחל.

(3) עי' גם עלון מחלקת העתיקות א', עמ' 8.

ראשית ההתיישבות באיזור זה היתה על גבעת אל-מעאר, שבה נמצאים שרידי יישוב כאלקוליתי, שעדיין לא נתברר היקפו. ייתכן שלפנינו שרידי יישוב עונתי של אנשי מקנה נודדים, בדומה ליישוב שנתגלה זה מקרוב ברח' ז'אבוטינסקי בתל-אביב (ג'מאסין). יישוב-הקבע הראשון נמצא גם הוא באל-מעאר, והוא שייך לתקופת הברונזה הקדומה א'; יישוב זה תופס שטח ניכר למדי. לאחר הפסקה ארוכה נתחדשו החיים באיזור בתקופת הברונזה התיכונה ב'. שרידי יישובים מצומצמים בשטחם נראים בקטרה וכנראה גם באל-מעאר, ליישובים קטנים אלה יש לייחס גם את הקברים המרובים הנמצאים בגדרה, קטרה ואל-מעאר (ערים מרוכזות ומבוצרות מתקופה זו עמדו הרחק מכאן באיזור יבנה במערב וגזר במזרח). יישוב מתקופת הברונזה המאוחרת נמצא בתל-אל-פול, והוא יישוב קטן למדי, קשה לעמוד על הסיבות שגרמו להעקתו של יישוב זה מן השטח קטרה-אל-מעאר מזרחה למישור הפתוח. אפשר גרמו לכך הדרך העתיקה שהלכה מאיזור אשקלון—אשדוד לגזר והיתה עוברת כנראה ממזרח לקטרה. ואפשר סייעו בכך גם התנאים הנוחים למעבר נחל שורק, שחתכו כאן רחב וממיו רדודים, ואף חסר הוא יובלים במקום זה.

בתקופת הברזל הקדומה היתה כנראה הגבעה הצפונית של קטרה תחנת-מעבר מאיזור אשדוד ויבנה מזרחה לצד עקרון וגת⁴). מסתבר כמובן, שיישוב זה קטן היה ולא נמשך מחוץ לשטח של התל. בדיקת החרסים העלתה ששייכים הם לשלושת השלבים הפלשתיים, כפי שנתגלו בחפירות תל-קסילה. היינו לשכבות XII—X⁵). שגשוגו של האיזור חל בתקופת הברזל התיכונה (המאות ה'ט'-ה'י' לפסה"נ), ששרידיה נתגלו רובם בקטרה ומיעוטם באל-מעאר. היישוב מתקופת הברזל התיכונה בקטרה התפשט על שתי הגבעות והגיע לפאת דרום עד לגבול המושבה גדרה. בדרך כלל אין למצוא במקום סימני חומות או יסודות של בניינים, אבל שפעת החרסים מעידה על יישוב גדול בהיקפו, ומכאן מסתבר שיישוב זה לא האריך ימים רבים. בתקפה הפרסית מתרכזו עיקר היישוב בקטרה. היקפו חופף את שטח ההתיישבות מתקופת הברזל התיכונה, אבל נראה שהוא היה דל מן

4) הכוונה כאן לזיהויים עקרון—תל בטאשי וגת—ראס אבו-חמיד כפי שהוצעו על יד

ב. מייזלר במאמריו ב-BASOR ובספר אסף (שניהם בדפוס).

5) ע"י ב. מייזלר, "ארץ-ישראל" א', עמ' 51—58.

היישוב הישן. בתקופה ההליניסטית מועטים היישובים באיזור זה, וכנראה לא היתה חשיבותם מרובה. סימניהם נראים בקטרה, באל-מע'אר ובחרבת חברה.

בתקופה הרומית-הביזאנטית הגיעה ההתיישבות באיזור זה לשיא התפתחותה. היישובים בחרבת חברה, בקטרה ובשחמה נתרחבו ותפסו שטחים ניכרים. מערות-הקברים המרובות באל-מע'אר שייכות ללא ספק לבית-העלמין של תושבי חרבת חברה, ויש בהן כדי להעיד על מידת הישגיהם החמריים של תושבי חרבת חברה. והוא הדין לקטרה ומערות-הקברים מתקופה זו שנתגלו סביב קטרה וגדרה.

היישובים בחרבת חברה וקטרה המשיכו את קיומם עד לתקופה הערבית הקדומה, והיישוב בחרבת חברה הגיע באותה תקופה לשיא התרחבותו.

הסקר לא יהיה שלם, אם לא ננסה לבדוק לאורו את הגיאוגרפיה ההיסטורית של האיזור. אבל מחמת היקפו הקטן וכן מפני תלותו מבחינה זו באיזור יבנה, מן הראוי לכרוך את שני האיזורים בריון אחד. קודם כל יש לציין את חשיבותו של דבר זה, שהיישוב מתקופת הברזל התיכונה שנחגלה בקטרה שטחו גדול בהרבה משל היישוב שהיה כאן בתקופת הברזל הקדומה. תופעה דומה לזו מצאנו גם באיזור יבנה. ואם כן יש מקום לשאול, אם אפשר למצוא טעם היסטורי לעובדות ארכיאולוגיות אלו. דומני שאפשר ואפשר. התפשטות זו, כנראה, לא של הפלשתים היתה, לפי שהתפשטותם של אלה הגיעה לשיאה בסוף המאה האחת-עשרה לפסה"נ (שכבה X בתל-קסילה), ומאז ואילך שוב לא באו לכלל התרחבות ובנייה בשיעור גדול. כנגד זה חלה באותה תקופה התפשטות יהודית בכיוון לפלשת, והיינו התפשטותה של ממלכת יהודה בימי עוזיהו (דה"י ב' כ"ו, ו': ויצא [עוזיהו] וילחם בפלשתים ויפרוץ את חומת גת, ואת חומת יבנה, ואת חומת אשדוד ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים). מכאן יסוד להשערה, שקטרה והיישובים הדומים לה באיזור יבנה שהתפשטו על שטח ניכר למדי בתקופת הברזל התיכונה, הן מן הערים שנבנו על ידי עוזיהו מלך יהודה, ועוד נשוב לעניין זה בסקר של איזור יבנה. (עי' לוחות ה' — ו' השייכים למאמר זה).